

Muzaffar KARABAYEV,
O'zDSMI mustaqil tadqiqotchisi

O'ZBEK BADIY KINOSIDA REJISSURANING TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Annotatsiya. Maqolada o'zbek badiiy kinosida rejissura san'atining vujudga kelishi, shakllanish va rivojlanish tendensiyalari tadqiq etiladi. Milliy kinematografiya tarixi uch asosiy bosqich kontekstida tahlil qilinib, ilk o'zbek kinorejissurasi namoyandalari – N.G'aniyev, K.Yormatov va S.Xo'jayevlarning janriy-uslubiy izlanishlari va ekran san'ati rivojiga qo'shgan hissalarini baholanadi. Shuningdek, mafkuraviy tazyiqlar sharoitida milliy xarakter va umuminsoniy g'oyalarni badiiy ifodalash muammolari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: kino, rejissura, milliy xarakter, tarixiy bosqichlar, Nabi G'aniyev, Komil Yormatov, Sulaymon Xo'jayev, badiiy obraz, kinematograf tarixi.

Аннотация. В статье исследуются процессы возникновения, становления и развития режиссёрского искусства в узбекском художественном кино. История национальной кинематографии анализируется в контексте трёх основных этапов развития, а также оцениваются жанрово-стилевые поиски и вклад в развитие экранного искусства первых представителей узбекской кинорежиссуры — Наби Ганиева, Камил Ярмадова и Сулаймана Ходжаева. Особое внимание уделяется проблемам художественного воплощения национального характера и общечеловеческих идей в условиях идеологического давления. На основе историко-культурного и искусствоведческого подходов раскрываются особенности формирования национальной режиссёрской школы в узбекском кинематографе.

Ключевые слова: кино, режиссура, национальный характер, исторические этапы, Наби Ганиев, Камил Ярмадов, Сулайман Ходжаев, художественный образ, история кинематографа.

Abstract. This article examines the emergence, formation, and development of directing as an artistic practice in Uzbek feature cinema. The history of national cinematography is analyzed within the context of three major developmental stages, with particular attention paid to the genre and stylistic explorations of the pioneering Uzbek film directors Nabi Ganiyev, Kamil Yormatov, and Sulaymon Khojayev, as well as their contributions to the advancement of screen arts. The study also explores the challenges of artistically representing national character and universal human values under conditions of ideological pressure. Drawing upon historical, cultural, and film studies approaches, the article reveals the distinctive features of the formation of the national school of film directing in Uzbek cinema.

Keywords: cinema, film directing, national character, historical stages, Nabi Ganiyev, Kamil Yormatov, Sulaymon Khojayev, artistic image, history of cinematography.

O'zbekiston san'atida rejissyorlik kasbi kino-ning paydo bo'lishi bilan bir vaqtda rivojlandi, deyish mumkin. O'zbek kino san'atida rejissura bir tomondan teatr rejissurasi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan Rossiyadan kelgan bir qator kinoijodkorlarning faoliyati bilan uzviy bog'liqdir.

"XX asr boshlarida Toshkentdagi birinchi kino-teatr egasi va yirik namoyishlarni tashkil etuvchilar M.Visokinskiy (Rossiyalik taniqli sirk arbobi), X.Razmatov, N.Charinovlardir. Visokinskiy Farg'ona, Qo'qon kabi bir qancha aholi turar joylaridagi kinoteatrlar hamda prokat

tashkiloti filiallarining egasi edi. Rossiyalik yirik kinofabrika hamda prokat egasi Grigoriy Libken ham Toshkentda prokat tashkiloti filialiga ega bo'lgan" [1, 22-b]. Shuningdek, Rossiyadan evakuatsiya qilingan bir qator kinostudiyalar va kinoijodkorlarning Turkistonga kelib joylashishlari hamda bu yerda ham o'z faoliyatlarini davom ettirishlari o'zbek kinosini rivojlanishiga yana bir asos bo'lib xizmat qildi.

Xususan, "Sovet davrida milliy kinoning rivojlanishida N.G'aniyev, S.Xo'jayev, K.Yormatov, Y.A'zamov, L.Fayziyev, Sh.Abbosov kabi rejissyorlarning o'tgan asrdagi yuz yillik faoliyati bugungi kun kino san'atining madaniy merosi sifatida o'rganilmoqda. Ushbu rejissyorlarning filmlarini o'rganish natijasida yangi davrdagi kino ishlab chiqarish jarayonlarining, badiiy kinoning shakllanishi va rivojlanishi, janriy-uslubiy yo'nalishlari, o'zbek kinoshunosligida evolyutsiya va transformatsiya jarayonlarini o'rganishda muhim o'rin tutmoqda" [2, 15-b]. Natijada, o'zbek kinosida bir qator ijobiy o'zgarishlar yuzaga kelganligi, uning kinoshunoslar tomonidan tadqiqot obyekti sifatida o'rganilayotganligi bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'zbek kino san'atida ilk kinofilmlar bo'lgan "O'lim minorasi" (rej. V.Viskovskiy, 1925), "Musulmon qizi" (rej. D.Bassaligo, 1925), "Ikkinchi xotin" (rej. M.Doronin, 1927), "O'lim qudug'i" (rej. N.Klado, 1933) kabi bir qator filmlarning xorijlik rejissyorlar va kinoijodkorlar tomonidan suratga olinganligi, aktyorlar ansamblining asosan rus kinoijodkorlaridan tashkil topganligi o'zbek milliy xarakteridan biroz uzoq bo'lsa-da, bu "...filmlar Yevropa mamlakatlari qatori Janubiy Amerikada ham muvaffaqiyatli namoyish etilgan" [1, 28-b]. Ushbu filmlar tashviqiy xarakterda bo'lib, o'z davrining ma'lum bir g'oyalariga yo'naltirilganligi filmlarni o'zbek tomoshabinlariga biroz "begona" qilib qo'yganligi haqida o'zbek kinoshunos olimlari tomonidan ko'p tadqiqotlarda fikrlar keltirilgan.

Milliy kinematografning rivojida o'ziga xos ijodi va mehnatlari bilan katta hissa qo'shgan ijodkorlardan biri Nabi G'aniyev bo'ldi. O'z ijodini Toshkent bolalar teatrida "Yetim", "Axloqsiz talaba", "Yomon tabib" singari pyesalar yozib, shu teatrdan sahnalashtirishdan boshlagan ijodkor 1925-yilda yangi ochilgan "Sharq yulduzi" kinofabrikasiga ishga kiradi. Nabi G'aniyev o'z tajribasini bir qator filmlarda yordamchi rejissyor bo'lib ishlab yurgan kezlari oshirdi. Jumladan, "Ikkinchi xotin", "Soyabon arava" kabi qator filmlarda rejissyor yordamchisi, aktyor sifatida ishtirok etgan. Taniqli rejissyorlar bilan

hamkorlikda ishlash N.G'aniyev uchun, albatta, katta tajriba bo'ldi.

N.G'aniyev 1931-yilda o'zi mustaqil ravishda "Yuksalish" filmini suratga oldi. Film bir qadar sodda bo'lishiga qaramay, unda hayot haqiqatini badiiy bo'yoqlarda aks ettirishga urinilgani sezilib turardi. Bu katta asarlar yaratish usullarini egallash yo'lida tashlangan dastlabki qadamlar edi.

Rejissyorning "Nasriddin Buxoroda" (ikkinchi rejissyor, 1943), "Tohir va Zuhra" (1945), "Nasriddinning sarguzashtlari" (1946), "Farg'ona qizi" (1948) kabi filmlari o'zbek kino san'atida milliy xarakterni shakllantirganligi, milliy xususiyatlarni tomoshabinga singdirganligi bilan o'zbek kinematografiga ulkan hissa qo'shib, "Oltin fondi"dan munosib joy oldi.

O'zbek kino san'ati rivojlanishida yana bir muhim o'rin tutgan rejissyorlardan biri K.Yormatov bo'lib, u yashab o'tgan bir qator siymolarning hayoti va faoliyatini filmlari orqali qahramon darajasiga olib chiqa olganligi bilan e'tiborli bo'ldi.

1925-yilda Moskva kinoaktyorlar tayyorlash kursida Abror Hidoyatov, Mannon Uyg'ur, Obid Jalilov va boshqa ko'plab ijodkorlar bilan birga ta'lim olgan K.Yormatov o'qishni tamomlab bir guruh yosh, bo'lajak san'at ustalari bilan O'zbekistonga qaytadi. O'sha davrda yangi ish boshlagan "O'zbekgoskino" trest va uning qoshida ochilgan "Sharq yulduzi" kinofabrikasiga ishga kiradi. O'zi aktyorlikning sir-sinoatini yaxshi bilgan K.Yormatov aktyordan nima talab qilishni yaxshi bilardi. Shu boisdan ham "Alisher Navoiy" (1947) filmini suratga olar ekan, o'zbek xalqining xarakterini ochib berishga, Navoiy qahramonining hayoti va ijodini, siyosiy faoliyatini keng qamrovda ifodalashga intilgan. Keyinchalik suratga olgan "Paxtaoy" (1951), "Opa-singillar" (1954), "Abu Ali ibn Sino" (1956), "Osiyo ustida bo'ron" (1966), "Ikki dil dostoni" (1968), "Nodirabegim" singari filmlar ham o'zbek kino san'atining rivojiga katta hissa qo'shdi.

O'zbek kinosining ilk davrlarida o'zining ijodiy faoliyati bilan o'zbek kino san'ati rivojiga ulkan hissa qo'shgan yana bir rejissyor Sulaymon Xo'jayev bo'lib, u 1915-yil madrasada o'qib yurgan kezlari sanoq "Turon" truppasida Munavvar qori Abdurashidxonov rahbarligida Sa'dulla Tursunxo'jayev, Nizomiddin Xo'jayev, G'ulom Zafariy, Shokirjon Rahimiy kabi jadid ma'rifatparvarlari safida faoliyat olib boradi. Shu yillardanoq Sulaymon Xo'jayevda san'atga bo'lgan muhabbat va mehr shakllanadi.

Kino

Sulaymon Xo'jayev 1932-yilda "Tong oldidan" filmini suratga oldi. Biroq ushbu film 1916-yilgi Jizzax qo'zg'oloni haqidagi "inqilob"ni yoritishga qaratilgan filmlardan biri bo'lganligi, qo'zg'olonning tub mohiyatini ochish yuzasidan berilgan hukumat topshirig'i doirasida bo'ldi. Sulaymon Xo'jayev "Tong oldidan" filmining ssenariy muallifi, rejissyori va bosh rol ijrochisi bo'ldi. U o'sha qo'zg'olonda ishtirok etganlarning ko'pchiligini topib, ular bilan suhbatlashib, hatto Jizzax, Toshkent atrofi, Qozog'iston, Qirg'izistonga chiqib ma'lumotlar to'playdi. Filmning hayotiy chiqishi uchun barcha imkoniyatdan foydalanishga harakat qiladi. 1932-yil filmning birinchi ko'rigidayoq u "фильм антирусский, нельзя показывать" degan xulosa oladi. 1933-yil rejissyor filmga bir qancha o'zgartirishlar kiritib, qayta ishlashiga qaramasdan ekran yuzini ko'rmaydi. Aksincha, 1934-yil 11-noyabrda Toshkentdagi kinofabrikada rejissyor bo'lib ishlayotgan Sulaymon Xo'jayev ishdan ketkaziladi, keyinchalik turli ayblovlar bilan hibsga olinadi. 1957-yilga kelib Sulaymon Xo'jayev oqlangan bo'lsa-da, farzandlariga 1943-yil 20-iyun kuni jazoni o'tash vaqtida vafot etgan, degan ma'lumot beriladi. Mana shunday murakkab ijod yo'lini bosib o'tgan rejissyor o'zbek kinematografiyasi tarixida muhim o'rin tutdi.

O'zbek kinosining ilk davrlarida yuqorida nomlari keltirilgan rejissyorlar o'zlarining ijodi bilan o'zbek kinosining paydo bo'lishi va shakllanishida muhim rol o'ynagan bo'lsa, keyingi (1950–1990) yillarda shiddat bilan rivojlangan rejissyorlik kasbi o'zining uslubi va yo'nalishiga ega bo'ldi. Bunda Yo'ldosh A'zamov "Maftuningman" (1958), "O'tkan kunlar" (1969), Latif Fayziyev "Qutlug' qon" (1956), "Ulug'bek yulduzi" (1964), "Ali bobo va qirq qaroqchi" (1979, U.Mehra bilan), Amro Beknazarov "Yangi yer" (1954), Zoxid Sobitov "General Rahimov" (1967), "107 qo'llanma" bo'yicha keskin burilish" (1982), Shuhrat Abbosov "Mahallada duv-duv gap" (1960), "Sen yetim emassan" (1962), "Toshkent – non shahri" (1967), "Abu Rayhon Beruniy" (1974, 2 qismli), Ravil Botirov "1941-yil olmasi" (1969), "Ajoyib hayolparast" (1977), Damir Salimov "Shum bola" (1977), "Leningradlik jigarbandlarim" (1980), Ali Hamroyev "Yor-yor" (1964), "Favqulotda komissar" (1970), "Vodillik kelin" (1984), Uchqun Nazarov "Yigit va qiz" (1968), "Esdalik daraxtzori" (1982), Albert Xachaturov "Farhodning jasorati" (1967), "Sen tomon" (1972), Eduard Xachaturov "To'ylar muborak!" (1978), "So'nggi nazorat" (1985), Habibulla Fayziyev "Koinot siri" (1966), "Yetti

orzu kamalagi" (1981), Elyor Eshmuhammedov "Nafosat" (1966), "Sevishganlar" (1969), "Dahoning yoshligi" (1982), Yuriy Stepchuk "Dilbarim" (1967), "Dorbozlar" (1979), Qamara Kamolova "Achchiq danak" (1975), "Bo'lmagan voqea" (1986), Melis Abzalov "Chinor ostidagi duel" (1978), "Suyunchi" (1982), "Kelinlar qo'g'oloni" (1984), "Maysaraning ishi" (1989), F.Davletshin "Amirning xufya sayohati" (1986), Nozim To'laxo'jayev "Veld" (1987), Sobir Nazarmuhammedov "Bo'rilar" (1987), Isamat Ergashev "Temir xotin" (1990), Jahongir Qosimov "Bechoralar" (1990) kabi rejissyorlarning faoliyati alohida o'rin tutadi. Zero, ushbu rejissyorlar suratga olgan ko'plab filmlar o'zbek kino san'atini jahonga olib chiqdi.

Rejissyorlar faoliyati tahlil qilinar ekan, har bir rejissyorning o'z uslubi, yo'nalishi va mavzu doirasi shakllanganligini ko'rish mumkin. Zero, "O'zbekiston badiiy filmlarini qiyosiy tahlil qilish asosida ulardagi qahramonlar xatti-harakatlari va fe'l-atvorlari, xarakter xususiyatlari, hayotiy asoslari, e'tiqodlarining tipologiyasidan kelib chiqib, quyidagicha tasnifiy guruhlariga bo'lish mumkin: Vatanga muhabbat, adolatga bo'lgan qattiq intilish, keksalarga bo'lgan ehtirom, an'analarga rioya qilish, mehmondo'stlik, oilaviy qadriyatlarni asrab-avaylash va mehnatsevarlik kabilar. O'zbekiston badiiy kinosida asosan millatga xos bo'lgan xarakterni aks ettirgan zukko, ishonuvchan, saxiy, hazil-mutoyibaga moyil hamda hislarini samimiy izhor etuvchi qahramonlar yaratildi" [1, 41-b]. Bu esa o'z navbatida O'zbekiston milliy kinosining keyingi bosqichiga katta tramplin vazifasini o'tadi. Rejissyorlarning mavzular doirasida bunday yondashuvi, mustaqillik davridagi ekran san'atining shiddatli rivojiga ulkan hissa bo'ldi.

Kinematograf kashf etilgan ilk davrlaridan boshlab omma unga qiziqqa boshladi. Uni tasvirga oluvchi dastlabki namoyandalari ham tomoshabinni qiziqtiradigan syujetlar topishga intilishardi. Kinoga dastlabki rejissyorning faoliyati kirib kelmaguncha u bir tomosha vositasi, attraksion elementi edi. Rejissyor shaxsining kinoda paydo bo'lishi uni chinakam san'at turiga aylantirdi, deyish mumkin. Ilk kinorejissyor teatrdagi tajriba to'plab, bu kasbning sirlarini puxta o'zlashtirgan, teatr sahnasi uning fantaziyalari uchun torlik qilib, o'zini cheklangan his qilgan Jorj Melyes edi. U badiiy kinoga asos soldi va kinoda chinakam obraz yaratish eng muhimi ekanini ko'rsatib berdi. Shundan so'ng, kinoda rejissyorning o'rni beqiyos ahamiyat kasb eta boshladi. Aytish kerakki, dastlabki davrlarda

rejissyor kinoda hamma narsani qilar edi. U tashkilotchi, prodyuser, rejissyor, aktyor, muallif, tashviqotchi va h.k. kinoda barcha komponentlar – aktyor, rassom, ssenarist, operator, montajchi, bastakor, umuman barchalari alohida tarzda o'z ishlarini bajarishadi va birontasi ham filmning yaxlit tarzda bir butunligi haqida rejissyorchalik o'ylamaydi. Har bir komponentning o'z vazifasi bo'lib, ular alohida tarzda bu vazifalarni a'lo darajada bajarishlari mumkin. Biroq rejissyorning faoliyatisiz film dunyoga kelmaydi. Faqat rejissyorgina filmni u hali tasvirga olinmasidan turib yaxlit tasavvur eta oladi va barcha bo'laklarni birlashtirgan holda qismlardan bir butunni yasay oladi. Shu tufayli ham jahon kinosida rejissyorning paydo bo'lishi bu yosh san'at turining shiddat bilan taraqqiy etishiga sabab bo'ldi.

Yana shunday deyish mumkinki, kino tarixi bu – kinorejissura tarixidir. Zero, kino san'ati tarixining har bir taraqqiyot bosqichida rejissura sohasida biron rivojlanish, o'zgarish jarayonlari aks etganini ko'rish mumkin. Rejissyorlarning film olish jarayonidagi o'zgacha fikrlash, tafakkur etish, texnologiyalardan foydalanish, badiiy obrazlar talqini sabab kinokartinalarning turlari, janrlari, yo'nalishlari ham turlicha bo'lib, tomoshabinlarni o'ylantiradigan, hayratlantiradigan, zavqlantiradigan, hamdard qiladigan vositalar rejissyorlik ko'rimlari vositasida vujudga

kelishini ko'rish mumkin. Rejissyor kino san'atida eng muhim, hatto, eng asosiy shaxsdir. U tasvirlar va texnika vositasida yangi falsafiy-obrazli fikr aytadi. Tomoshabinni, jamiyatni o'z ortidan ergashtiradi. U buyuk g'oyani ommaga singdirmoqchi bo'lgan notiqdan farqli o'laroq, obrazlar vositasida, qiziqarli syujet yordamida tomoshabinni dunyoqarashini o'zgartiradi, qalbiga ta'sir ko'rsatadi. Birgina kino vositasida inson axloqida, dunyoqarashida, ruhiyatida turfa o'zgarishlar sodir bo'ladi.

Har bir davr kinorejissyori o'z davri muammolari hamda yangi davr kinosining badiiy-estetik, ijtimoiy xususiyatlari bilan tomoshabinga o'z so'zini aytishga urindi. Ta'kidlash joizki, o'zbek kinorejissurasining haqiqiy shakllanish bosqichlari Sovet davlatining kuchli mafkuraviy siyosati davriga to'g'ri keldi. Bu paytda ba'zan davr va ustuvor hukumat talabi o'laroq sovetcha kinolar olingan bo'lsa, ba'zan chin insoniy burch, san'at talablaridan kelib chiqib mafkuraviy fon zahirida milliy xususiyatlar aks etgan umuminsoniy badiiy asarlar olishga urinishlar kuchli bo'ldi. Garchi mafkura ta'sirida olingan filmlarda ham badiiy jihatlariga katta e'tibor qaratilgan bo'lsa-da, chinakam rejissura umuminsoniy g'oyalar talqin etilgan filmlarda kuchliroq aks etib, tomoshabinlarning qalbidan chuqur joy oldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimova N. O'zbekiston badiiy kinematografining shakllanishi va taraqqiyoti nomli doktorlik ishi (DSc) avtoreferati. – Toshkent, 2019.
2. Каримова Н. Становление и развитие игрового кинематографа Узбекистана, диссертация на соискание ученой степени доктора наук (DSc). – Тошкент, 2019.
3. Туляходжаева М. Режиссура узбекского драматического театра (тенденции развития и современные проблемы). Дисс. ... докт. искусствоведения. – Ташкент, 1995.
4. Абулкасимова Х., Тешабаев Д., Мирзамухамедова М. Кино Узбекистана. – Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1985.